

Петро Бондарчук (Київ)

**ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА
ЗДІЙСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ДІЙ ВІРУЮЧИМИ В УРСР
(середина 1940-х – середина 1980-х рр.)**

Одним з важливих аспектів дослідження історії людства є вивчення людських поглядів, настроїв, мотивацій, власне кажучи того, що в психології і філософії називається свідомістю. Цю галузь історичної науки називають по-різному, зокрема, психоісторією, особливо ту сферу, яка стосується вивчення мотивів діяльності та поведінки людей в різні історичні періоди. В даній статті зроблена спроба проаналізувати мотивацію релігійності віруючих в Україні в період середини 1940-х – середини 1980-х рр.

Будучи достатньо популярною в західних країнах в останні десятиріччя, серед вітчизняних дослідників сфера вивчення людських настроїв, поглядів, мотивацій в історичному ракурсі є достатньо новою і дослідження цієї проблематики знаходиться на початковому етапі. Існують лише праці, написані представниками інших дисциплін, які торкалися того чи іншого періоду. Переважно це була "тодішня сучасність". Із робіт, які висвітлювали проблеми релігійної мотивації, варто відзначити: "Особенности современного религиозного сознания" М.Андріанова, Р.Лопаткіна, В.Павлюка¹, "Современный верующий: Социально-психологический очерк" Є.Дулумана, Б.Лобовика, В.Танчера², "Религиозность: тенденции и особенности проявления: Социально-психологический анализ" О.Дем'янова³, "Релігійні погляди, почуття, покоління" Б.Лобовика⁴, "Людські почуття і релігійна віра" П.Свободного⁵, "Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления" В.Москальця⁶ та ін. Ці праці торкаються мотивації релігійності віруючих різних конфесій і всі вони, в тому числі видані поза межами України, містять матеріали, зібрані в тому числі і в УРСР.

Мотиви релігійності віруючих розкривають і праці дослідників, присвячені окремим конфесіям. Найбільш глибоко в цьому плані висвітлена мотивація свідків Єгови, зокрема в монографіях "Эволюция современного иеговизма", "Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания)" П.Яроцького⁷.

Враховуючи попереднє вивчення проблеми під суто релігієзнавчими та соціологічними ракурсами, відсутність історичних праць, в даній статті зроблена спроба висвітлити її в історичному плані, хоча автор і застосовував міждисциплінарні підходи, враховуючи специфіку вивчення проблеми.

Мотивація віри в Бога, здійснення релігійних обрядів та виконання інших релігійних приписів є безумовно однією з важливих сторін релігійної свідомості особи. Вона являє значний інтерес для адекватного розуміння віруючого загалом. В нашому дослідженні мотивація дозволяє поглибити вивчення релігійності населення в даний період. Слід відзначити, що мотивами є підстава, привід до дії та способу поведінки особистості, а мотивація становила сукупність мотивів. Зміст мотивів складала різні потреби, переконання, почуття тощо. Мотивація релігійності не є сталою впродовж довгих періодів – вона змінюється під впливом соціальних умов, загального освітнього та культурного рівня віруючих, політичних негараздів тощо.

Зміна мотивів релігійності корінним чином впливала на зміст віри, її характер та специфіку виявів. Мотиви існують в певній єдності і взаємовпливі. По значимості мотивів релігійності та їх питомій вазі можна судити про релігійність людини. Якщо мотиви релігійності у віруючої людини домінують, як зазначалось у колективній монографії Є.Дулумана, Б.Лобовика, В.Танчера, то її релігійність є високою, якщо вони пригнічуються іншими мотивами, то людина починає вагаться у своїй вірі, остання втрачає свою силу і часто стає формальною⁸.

Для досліджуваного періоду притаманним є певна специфіка мотивів релігійності. Це значна усвідомленість їх. Причин цьому можна виділити кілька. По-перше, для радянського суспільства 1940-х – 80-х рр. порівняно з періодом царської Росії, навіть 1920-х – 30-х рр., притаманний був вищий рівень письменності та освіти. Радянська влада здійснила значну роботу по ліквідації неписьменності серед населення. Важливими моментами культурного життя стали слухання радіо, відвідування клубів, читання газет. Відповідно поглибилася загальна рефлексія населення. По-друге, більшій усвідомленості мотивів індивідуальної релігійності сприяла й атеїстична пропаганда, під тиском якої віруючий змушений був задумуватися над релігійною мотивацією. Раніше звичайна людина менше задумувалася над мотивами своєї релігійності, релігія була природним буттям, вона органічно передавалася. Тепер же під впливом атеїстичної пропаганди хиталися релігійні переконання і людина, щоб зберегти свою релігійність, намагалася позитивно відповісти на питання: "Чому я вірю?" і таким чином виправдати свою віру. Однак вищезгадані моменти стосувалися в основному мотивів віри, а не віровчення. Більшість населення, як і раніше, мало задумувалося над віровченням тієї конфесії, до якої воно належало.

Щоб краще зрозуміти мотивацію релігійності населення, проаналізуємо найбільш розповсюджені мотивації з акцентом на різні хронологічні періоди, конфесійну відмінність, ступінь релігійності тощо.

Найбільш поширеною в досліджуваній період була мотивація віри в Бога, виконання релігійних обрядів з посиланням на традицію. Радянський дослідник М. Писманік писав: "Вплив релігійного середовища має першорядне значення як в сприйнятті людиною віри в бога, так і в подальшому підтримуванні цієї віри"⁹. Ю.Сафронов у своїй праці "Суспільна думка і релігійні традиції" відзначав: "Суспільна думка, підтримуючи в якості ідеальної спонукальної сили сформовані норми поведінки, безпосередньо керує вчинками людей"¹⁰. Він вважав, що релігійні інститути в умовах радянського суспільства, не маючи примусової правової сили, здійснюють свою регулятивну функцію через ідеї традиції, звичаї, погляди, організацію думки віруючих¹¹. Як бачимо радянські науковці вважали, що в умовах радянського суспільства традиції, вплив оточення було одним з найбільш важливих каналів підтримування релігійності. О. Дем'янов вважав, що на кінець 1970-х – початок 1980-х рр. чотири п'ятих православних віруючих в СРСР причиною звернення до релігії наводили намагання підтримувати обрядові традиції¹². Традиційне підтримання релігійності було найбільш поширеним серед релігійних течій, які існували в Україні впродовж довгого періоду і стали традиційним для українського суспільства – православ'я, греко-католицизму, римо-католицизму, іудаїзму. Серед членів новоутворених релігійних об'єднань частими були посилання на інші причини їх релігійності.

Віруючі, для яких були притаманні мотиви з посиланням на традицію говорили, що релігія не ними заведена і не на них закінчується, в Бога вірили їхні батьки і вони теж вірять. Група цих віруючих була найбільш багаточисельною. Як приклад цих віруючих можна навести слова Яворської, яка говорила: "Вірю тому, що інші вірять. Якби церкви не було і ніхто не молився, то і я не молилася б"¹³. Роль традиції в збереженні релігійності дуже вдало відзначив ще французький філософ С. Марешаль у своїй праці "Словник давніх і нових атеїстів", хоча він і значно перебільшував її значення: "На сто тисяч людей може бути не знайдеться і п'ятидесяти, які завдавали собі клопоту роздумуванням над своєю вірою. Народ приймає її на слово. Він католик, так само, як був би атеїстом, якби атеїстами були його предки. Бог нагадує ті старі непотрібні, що тільки заважають, проте меблі, які передають в сім'ї з рук в руки, й шанобливо зберігають тому, що син отримав їх від батька, батько від діда"¹⁴. Традиція для багатьох людей була потужною спонукальною силою.

Для віруючих–традиціоналістів притаманні були наступні відповіді: "Віри дотримуюсь по традиції. Батьки мої – віруючі і я хочу жити так, як живуть вони, щоб не ображати їх своїм невір'ям" (П.Ан-ко, слюсар, 1923 р. народження, м. Луганськ); "Вірю і молюсь за прикладом батьків, в церкву ходжу тільки заради людей" (В-ко Н., колгоспниця, 1933 р.

народження, с. Нова Слобода Сумської обл.); "Дотримуюсь релігійних поглядів і ходжу в церкву по традиції, оскільки релігійними є сусіди, односельчани. Коли мені говорять, що Бог є і я говорю, що він є. Коли доводять, що Бога немає, я погоджуюсь – може й немає" (Ск-ва Т., домогосподарка, 1911 р. народження, с. Нова Слобода Сумської обл.)¹⁵. Посилання на традицію найбільш притаманні були для жителів сільської місцевості, які були інтелектуально інертними. Якщо ж в даному контексті розглядати представників різних конфесій, то серед них найчастіше посилалися на традицію православні.

Окрема частина віруючих продовжувала бути віруючими через вплив сім'ї. Так, Л. Приходчук (нар. 1929 р.) з сім'ї віруючих с. Хорупань Млинівського р-ну Ровенської обл., бесідуючи з уповноваженим Ради у справах релігійних культів сказала: "Мені світське життя дуже подобалося. Я любила кіно, літературу і в 1945 р. навіть пішла від своїх рідних до чехів... Рідні забрали мене додому і примусили відвідувати молитовний будинок. У нас в селі крім церкви і молитовного будинку піти нікуди і я вирішила вступити в наближені"¹⁶. Інша наближена Д. Карачук (нар. 1929 р.) заявила: "Якби я не була дочкою віруючих, я б ніколи не була віруючою. З малих років я мала бажання вчитися, але у нас село глухе, є лише початкова школа, яку я закінчила. Батьки мене силою примусили відвідувати громаду і я з 1944 р. почала співати в хорі. Якщо мені попадеться гарний чоловік, хоча б і невіруючий, я з громади піду"¹⁷.

З 327 віруючих, опитаних на Ровенщині, 316 (96,5%) визнавали, що своєю релігійністю вони завдячують вихованню в релігійних сім'ях. З 336 віруючих, опитаних в смт. Коломак на Харківщині, таких виявилось 34¹⁸. Для таких віруючих характерні були відповіді: "Чи є бог, я не знаю, а вірю в нього тому, що батьки мої вірили..." (М.Н., 69 р., с. Кінецьпіль Миколаївської обл.), "Чи існує бог, ніяких доказів немає, але батьки вчили мене з дитинства, що бог існує, і тому я вірю в його існування" (В.К., колгоспник, с. Башуки Тернопільської обл.)¹⁹. Посилання на сімейне виховання як факт навернення та підтримки віри наводили переважно віруючі з невисоким рівнем релігійності і найчастіше православні.

Важливу роль в збереженні релігійності відігравали почуття. Американський філософ У. Джеймс, один з основоположників течії прагматизму, у своїй книзі "Різноманіття релігійного досвіду" стверджував, що джерело релігії варто шукати в індивідуальній свідомості віруючої людини і, насамперед, у її емоціональній області²⁰. Для людини, яка знаходилася під впливом релігійної ідеології, релігійні ідеї були подразниками. Багатократний повтор релігійних подразнень впродовж довгого часу приводив до того, що релігійні почуття набували

сили і характер стійкої звички. Релігійні почуття перетворювалися у потребу, яку віруюча людина намагалася задовольнити.

Розглянемо вплив релігійних почуттів на мотивацію релігійності в різних вимірах. Так, значний вплив на релігійність має естетична сторона релігії. Так, баптист Я. (1928 р. народження, освіта початкова, с.Нова Слобода Буринського району Сумської області) зазначив, що він відвідує молитовний будинок, тому що отримує там насолоду від співу. Домогосподарка М. (1900 р. народження, малописьменна, м.Білопілля Сумської області) заявила, що на неї сильне враження справляє церковна обстановка, її урочистість і вона навіть інколи ходить до далекої церкви, тому що там красивіше, ніж у місцевій²¹. Більшість опитаних баптистів на підприємствах м.Запоріжжя на запитання "Що Вам більше всього подобається в молитовному будинку?" дали таку відповідь: "Вся обстановка, особливо музика і спів"²². Вплив естетичного компоненту на релігійність відзначали багато православних. Колишній священик П.Дарманський у своїй автобіографічній книзі "За іконостасами вітварів" зазначав: "Багате, вишукане вбрання храму покликане підкреслювати велич і всемогутність небесного владики й навіювати віруючим благоговіння перед ним..."²³. Загалом про вплив естетичної сторони релігії заявляли представники більшості релігійних течій.

Існували віруючі, які у своїй вірі відштовхувалися від того мотиву, що релігія приносить радість, внутрішнє наповнення. Багатьом людям вона допомагала долати стрес, психологічну напругу, дозволяла емоційно розрядитись, відчувати себе спокійним (оскільки про мене турбується всесильний Бог і нічого поганого зі мною не станеться). Люди з цієї групи відчували задоволення від участі в культових діях й індивідуальній практиці, молитви до Бога часто були для них блаженством, наповнювали їх спокоєм. Так, віруюча робітниця Ф. відзначала: "Від молитви і самої релігії відчуваю радість у серці". Домогосподарка Х. заявляла, що "після молитви мені легше на душі"²⁴. Ганна Б. з с.Боянчук Заставнівського району Чернівецької області заявляла, що "бога ніхто не бачив, мабуть і я не можу стверджувати чи він є, чи його немає, але так вірили мої батьки і з цією вірою померли, а я вже також стара людина і скоро вмиратиму. Тому мені легше буде на душі, коли вважатиму, що все таки бог є і я спокійніше сплю, коли перед сном помолюся"²⁵. Віруючий Г.Д. заявляв, що "релігія не тільки навчає добру, а й робить людину сильнішою, впевненішою в своїх діях. Підеш в молитовний будинок, прослухаєш проповідь і зразу на тебе сходять божа благодать, ти відчуваєш у всьому підтримку бога і тоді тобі стає легко на душі, ти знаєш, що ти стоїш на вірному шляху, для тебе ясні перспективи і ти не боїшся, що хтось тебе може штовхнути в невідомість"²⁶. Подібні слова часто можна було почути від багатьох віруючих.

Значна частина людей визнавала, що в обійми релігії їх штовхали різного роду негаразди. Дослідник баптизму Л. Мандригін писав, що людина "у важкий момент, загубивши віру в себе і не маючи можливості спертися на підтримку колективу чи близьких людей... нерідко намагається знайти життєву і духовну підтримку в церкві чи молитовному будинку"²⁷. Особливо поширеними подібні причини були в період війни і перші післявоєнні роки, коли горе і відчай були поширеним явищем у багатьох сім'ях.

Аргументацію про те, що наближенню до релігії спонукали негаразди воєнного періоду часто можна було почути від віруючих. Літня колгоспниця З. (с. Башуки Тернопільської області) сказала: "Віруючою я стала під час війни. Чоловік загинув, з родичів нікого не залишилось. Ні з ким було поділитися своїм горем. Відтоді відвіую молитовний будинок. Помолюся і якось легше стає"²⁸. Громадянка Я. з Воронежа (опинилась під час війни на окупованій території України і до того ж отримала помилкову вістку про загибель чоловіка) стала членом місцевої п'ятидесятницької громади: "У мене нічого не залишилось тут на землі, тільки сама собою і залишилась. Тут пізнала я, що сказав господь: недобре бути людині одній. Так недобре, ледве собою не вирішилась"²⁹. Подібна доля спіткала Б. Бурка. Після демобілізації з армії, учасник бойових дій, повернувся в рідне місто Новоград-Волинськ. Він дізнався, що його рідні були знищені фашистами. Горе й самотність привели його в синагогу. Бурко згадував: "Я був настільки пригнічений горем, що бачив утіху лише в Бозі"³⁰. Пізніше він порвав з релігією.

У доповідній записці про науково-дослідну роботу з вивчення теорії і практики релігійних організацій від 21 липня 1945 р. (автор Кандідов) вказувалось: "Багато раз я бачив у церквах фігури жінок, які схилили свої коліна, опустили на холодну кам'яну підлогу і з трепетною і палкою мольбою дивилися на пусті очі ікон. Плакали і молилися з гарячою вірою, надіялися, що Бог – добрий і милосердний – зглянеться і врятує їх близьких, які проливали свою кров у жорстокій боротьбі з небезпечним і страшним ворогом"³¹. Автор зазначав, що ріст релігійності виражався у збільшенні числа осіб, які молилися, у поверненні багатьох людей до старої обрядності, а інколи – і у творенні нової. Повсюди відзначалось, що батьки приводили в храми дітей віком 5–9 років і старших для виконання релігійних обрядів і в першу чергу хрещення. Обряд вінчання, який ще до війни став рідкісним явищем, знову поширювався³². Люди, які не могли ніде знайти захисту від горя, шукали його в Бозі.

У звітній доповіді уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по Дрогобицькій області (1946 р.) Бурика зазначається: "В м.Дрогобичі православна церква. В дні війни населення Дрогобича більше відвідувало церкву. Церкви були переповнені

молільниками, після закінчення війни молільників значно стало менше. Священики пояснюють, що падіння відвідування викликано причиною закінчення війни. Під час війни в кожному дворі був один чи два воїни і це примушувало віруючих відвідувати храм, після закінчення війни цієї необхідності не стало"³³.

За роки війни громада ЄХВ у с.Башуки Тернопільської області (колишня громада п'ятидесятників), яка налічувала кілька десятків осіб, до війни зросла до 150. Подібна ситуація мала місце в громаді свідків Єгови у с.Новоселиця Кельменецького району на Буковині³⁴ та інших місцевостях.

Різного роду негаразди продовжували бути спонукальним фактором і після війни. Часто причиною навернення в лоно релігії і підтримання релігійності були хвороби, фізичні вади, сімейне горе, скрутне фінансово-матеріальне становище тощо. Так, п'ятидесятниця П. (1923 р. народження, освіта – 7 класів, с. Кінецьпіль Первомайського району на Миколаївщині) визнала, що стала членом п'ятидесятницької релігійної організації через те, що не могла вийти заміж внаслідок фізичних вад³⁵. Одна колгоспниця, яка жалілась уповноваженому в справах РПЦ на місцеву владу, що вона не приділяє уваги церкві, а життя важке, заявила (1945 р.): "Одна утіха, що помолишся в церкві. Як переступиш поріг церкви, так все забудеш, від всього відречешся, відчуваєш як благодать господня на душу твою діє"³⁶. Седативність функцій релігійного культу визнавали радянські дослідники. Зокрема, в колективній монографії "Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду" відзначалося, що він "допомагає збентеженій людині заспокоїтись, зняти нервові напруження... Власні переживання (віруючого – прим. Б.П.М.) спрямовуються в русло визначене драматизованим вірвченням; вони сповнюються змістом, якого, можливо, самі по собі не мають. Віруючий і підноситься у власних очах, і облегшує свою душу, знаходить спокій і «тиху радість»"³⁷.

Важливими у формуванні і підтриманні релігійності були психологічні мотиви: бажання позбутися страху самотності, можливість поспілкуватись з іншими людьми. Радянський філософ М. Каган у своїй праці "Людська діяльність" відзначав: "Соціальне значення спілкування настільки вагоме, що руйнування комунікативних можливостей стає однією з найбільших трагедій людського життя і важкою суспільною карою"³⁸. Тому багатьох віруючих можливість комунікації була однією з основних причин участі в діяльності невеликих протестантських громад. Релігійна громада згуртовувала віруючих; колективізм релігійної громади сприяв релігійним переживанням. Храм чи молитовний будинок були не лише засобом для спілкування з Богом, а й засобом масового спілкування для певної категорії людей. Разом із наближенням до Бога, віруючі комунікували між собою; задовольняли одночасно свої духовні, естетичні

та комунікативні потреби. Олена Ж. з с. Коломак Валківського району Харківської області стала членом громад ЄХБ в період нещастя – чоловік покинув, сама хворіла, друзі та близькі забули її. Євгенія Ш., жителька с. Борбин Млинівського району на Ровенщині вступила в баптистську громаду після передчасної смерті чоловіка, коли вона залишилась з трьома дітьми. Петро Ч. з Кельменецького району Чернівецької області став членом секти після важкої операції³⁹. Релігійна громада для таких людей ставала "опірним життєвим каменем".

Ряд прикладів наведено в Закритому листі ЦК КП(б)У "Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні". Досить проста історія одного демобілізованого офіцера. Він намагався вирішити квартирне питання за допомогою міськради, однак там не допомогли, а "сектанти" сприяли вирішенню квартирного питання, надали матеріальну допомогу, а потім і втягли в секту. Приклади матеріальної допомоги були поширеними і серед іудеїв. Зокрема, нижченаведений приклад стосується методів діяльності Львівської єврейської релігійної громади. За один рік вона видала студентам 232 посилки та значну суму грошей. Один із студентів від імені студентства, яке отримало ці стипендії, виступаючи на зібранні громади, заявив: "Громада дала нам можливість піти у вуз. Багато студентів-євреїв зобов'язані тільки громаді продовженням своєї освіти"⁴⁰.

Пропаганда "добрими справами" була однією з форм агітаційної роботи з боку невеликих протестантських громад. Віруючі неодноразово допомагали невірющим, які були в матеріальній скруті. В Кам'янець-Подільській області така допомога була надана 16 сім'ям. Так, члени громади АСД с. Гоголі на свої засоби відремонтували одному з жителів дах будинку, а в с. Женишківці побудували будинок особі, що не була членом громади⁴¹. Про один з найбільш характерних випадків такої допомоги згадано в одному з документів РСРК по УРСР. В МТС працював шофером Д. Малахов (нар. 1914, член ВКП(б) з 1939 р.). Він захворів і лежав у лікарні впродовж чотирьох місяців. Група віруючих з громади ЄХБ через рідну сестру Малахова, члена громади виявила значну турботу про нього. Вони забрали його з лікарні і забезпечили харчуванням. Віруючі молилися, щоб він одужав. Після одужання Д. Малахов подав заяву в парторгані МТС, в якій писалось: "Від раба божого Малахова Д.М. Прошу не рахувати мене членом партії, так як бог вибрав мене своїм сином. Амінь. До цього Малахов"⁴². Вплив підтримки з боку віруючих на цього комуніста виявився значно сильнішим, ніж нестійкі комуністичні переконання.

Грошову допомогу (з фонду "Каси допомоги") окремим особам, які подавали надію на вступ в організацію свідків Єгови, надавали ряд єговістських громад. Така допомога була спрямована на психологічну обробку, демонструвала чуйність єговістів. Один із свідків Єгови

відзначав: "Люди говорили, що віруючі платять гроші тим, хто до них пристає, от і я вирішив збагатитися. Коли ж познайомились ближче, то переконався, що ніяких грошей вони не дають, але в них можна набути більш ціннісні вартості, як гроші – "вічне життя"⁴³. Загалом, згідно соціологічних опитувань, число осіб, що отримали грошову допомогу, становило 2%⁴⁴, що зовсім не означає точну цифру.

Для багатьох верств населення, таких як пенсіонери, домогосподарки, релігія виступала в ролі можливості заповнити незайнятість, виявити активність, особливо в релігійній громаді цим людям давали доручення. Дуже вдало з цього приводу висловився А.Будов стосовно молоді, хоча його слова можна застосувати до віруючих різних вікових категорій загалом: "В системі культових дій громади свідомість молодого її члена методично заповнюється цілісним релігійним світоглядом, відчуттям своєї корисності і важливості служіння "на ниві господа", серед "братів" і "сестер", які присвятили своє життя одній справі"⁴⁵. Релігієзнавець І.Малахова зазначала, що дослідження психічного життя людей від 60 до 93 років в СРСР показало, що багато з них, вийшовши на пенсії, шукали нові можливості для прикладання своїх сил, виявлення себе⁴⁶. Релігійна сфера багатьом людям давала такі можливості. У цьому випадку релігія виконувала не стільки світоглядні, скільки поведінкові функції. У повісті І. Грекової так розказується про пенсіонерку, що стала відвідувати молитовний будинок: "Сказати по правді, наявність бога Євдокію Лукиничну особливо не хвилювала: є він там чи ні. Важливіше була для неї та форма життя на людях, яка їй відкрилась тепер, на старості років". Таких людей переконати відступити від релігії було дуже важко. Тому опонентка на антирелігійні теми Євдокії Лукинични Ася констатувала: "Не виходить. Якби вона твердо вірила в бога, я б може зуміла її переконати..."⁴⁷.

Людина похилого віку у 1970 – 80-і рр. стає типовим парафіянином синагоги. Цікаві інтерв'ю, які відображають поведінку таких людей, наводить у своїй статті В.Єленський. "У дитячі роки я відвідував хедер, потім була революція, громадянська війна. Коли був молодим, багато працював, було не до молитов, про них якимось і не згадував. Після виходу на пенсію ще якийсь час підтримував зв'язки із своїм підприємством, колишніми колегами, потім вони урвалися. Одного разу старий приятель запросив мене до синагоги. Цю синагогу я пам'ятаю з дитинства, це була синагога кравців, бував там ще хлопчиськом. Знаєте, щось у мене в душі ворухнулось. Зустрів там знайомих, згадали тих, кого вже давно немає. Тепер буваю тут часто" (мешканець м.Києва, 83 р.)⁴⁸; "Я майже п'ятнадцять років жив навпроти синагоги, але ніколи її не відвідував – часу не було, та й не бажав. Щоправда "йорцайт" (щорічна поминальна

молитва – прим. В.Єленського) замовляв, але завжди через сусіда. Коли став пенсіонером, завітав до синагоги, хоча тепер мешкаю далеченько від неї. А хто, спитайте, там сидить? Такі ж самі, як я, пенсіонери, у минулому робітники та службовці. Першого разу я не молився, молитви добре-таки підзабув. Та якось мені зателефонували додому: дев'ять чоловік зібралось у синагозі і їм потрібний десятий, щоб розпочати моління. Бачите, я їм потрібний, і вони мені потрібні" (мешканець м.Сімферополя, 85 р.)⁴⁹. Подібні висловлювання були притаманні для багатьох віруючих, що належали до інших релігійних течій.

Існували мотиви, які стосувалися запитів розуму. Роздумуючи над проблемою виникнення світу, людини, дані індивіди не могли задовольнитися науковою атеїстичною інформацією, оскільки вона не могла пояснити до кінця ті питання, які вони ставили собі і тому відповідь вони шукали в існуванні Бога. Для даної групи людей притаманний був відповідний інтелектуальний рівень. Їхня мотивація віри в Бога містила відповідні посилання.

Окремі люди завдяки своїй вірі в Бога розраховували покращити своє соціальне життя, отримати духовну підпору, яка б сприяла цьому покращенню. Подібні погляди відображались в релігійних піснях та гімнах протестантських громад. Зокрема, в поширеному баптистському гімні зазначалося: "Говорив я: "Все я можу. Зрушу з місця скелю я!" "Працював я і старався, мав свій дім, орав поля, та будинок розвалився, не дала плодів земля. І в душі хробак завівся, – до людей звернувся я. Та у праці тяжкій знову я так само знемагав і без сили, без надії я на березі упав..." "Бідолаха я нещасний, нема в мене талану!" "Та мене збудило слово, що летіло вдалину: "...Встань, іди за мною сміло, – сам Христос мені сказав, ти завершиш своє діло," – і десницею вказав. Сталось чудо! Буйне поле, дім зростає в висоту... І тебе я славлю, доле і молюся я Христу"⁵⁰. Бог для таких віруючих був опорою, на яку вони могли опертися у своєму нелегкому житті.

Серед віруючих були і такі, мотивацію яких можна сформулювати словами "на всякий випадок". Віра цих людей була поверхневою, вони навіть допускали атеїстичні думки, однак намагались застрахувати себе.

Для окремих осіб релігія була шляхом до моральної досконалості. Ці люди вірили, що віра в Бога здатна перетворити людину на морально досконалу. Для багатьох людей зі сторони ця теза підтверджувалась і діями з боку багатьох віруючих, особливо представників невеликих протестантських громад, які готові були прийти на допомогу у важку хвилину, підтримати морально. Загалом, більшість віруючих вважали, що релігія виховує людей в дусі високої моральності. Зокрема, як відзначає у своїй книзі А. Єришев, виданій у 1967 р., про це заявили 821 віруючий з

1066 опитаних⁵¹. Слід відзначити, що не лише віруючі люди вважали, що релігія містить моральні цінності, а й не віруючі. М.Калашников, дослідник проблеми ставлення молоді до релігії, зазначав: "І не тільки віруюча молодь, а й інколи індиферентні до релігії підлітки і юнаки визнають за релігією високі моральні цінності"⁵². Подібні висловлювання з боку невіруючих осіб неодноразово чув у 1970-і – 80-і рр. й сам автор цієї праці.

В контексті вивчення мотивів, що стосуються моральності, релігії для віруючих інтерес становлять і конкретні відповіді віруючих. Так, просвітер громади селища ім. Крупської Цокур про причини відвідування дівчатами молитовних будинків заявляв: "Віруючий не п'є, не курить, веде тверезе життя; буду віруючою – говорять дівчата – вийду заміж за віруючу людину... він в майбутньому не залишить мене"⁵³. Домогосподарка з с. Нова Слобода Буринського району Сумської області (1904 р. народження, освіта початкова, православна) зазначала: "Релігія зобов'язує любити ближнього, допомагати один одному в біді". Пенсіонер К., який проживав в с. Коломак Валківського району Харківської області (1901 р. народження, освіта – 3 класи, православний) заявив, що "релігія вчить добру, стримує людину від поганих вчинків"⁵⁴. Подібні відповіді були широко поширені серед віруючих.

Слід відзначити, що для багатьох віруючих, що належали до "сектантських" релігійних громад, притаманним було вузьке бачення моральності. Акцент на такі якості чи палить, лається та п'є людина, вірить в Бога, часто закривав інші суттєві моральні та духовні якості. Відомий англійський філософ Б.Рассел, критикуючи подібне ставлення до моралі, писав, що Церкві притаманно "приклеювати ярлик моральності до певного вузького кодексу правил поведінки, які не мають відношення до людського щастя"⁵⁵. Окремі віруючі у виконанні ними деяких моральних актів бачили знак вибраності їх Богом.

Суто духовні мотиви домінували серед невеликої групи віруючих. Лише для окремих віруючих віра в Бога означала духовне вдосконалення. Цих людей було зовсім небагато. Як правило, в працях радянських релігієзнавців вони рідко згадувались, оскільки догмати марксизму-ленінізму не допускали духовного вдосконалення завдяки релігії. Число цих осіб серед православних в 1940 – 80-і рр. невпинно зменшувалося, що однак не можна сказати про протестантів.

Існували мотиви, які були націлені на спасіння душі, "життя після смерті". Особливо поширеними вони були серед віруючих, що належали до протестантських релігійних організацій, зокрема п'ятидесятників та свідків Єгови. Так, на запитання "Що мало вирішальний вплив на Ваше рішення приєднатися до цього релігійного об'єднання?" 69% опитаних п'ятидесятників (соціологічне дослідження Інституту суспільних наук АН

УРСР, 1970-і – початок 1980-х рр.) відповіли: "Бажання одержати вічне життя"⁵⁶. Бажання мати вічне блаженство і страх перед смертю, вічними муками диктували цим людям їхню віру. Надію на "воскресіння і вічне життя в тисячолітньому царстві на землі" висловили 54 свідки Єгови з 89 опитаних (56,3%) в Закарпатській області Б.Животком (1964 рік)⁵⁷. Заради цього віруючі могли терпіти репресії проти їхньої віри з боку радянського режиму тощо.

Про привабливість єговістського вчення, обіцянок вічного життя в "тисячолітньому царстві Єгови" заявили 42% опитаних свідків Єгови⁵⁸ згідно одного із соціологічних досліджень, проведених в 1960-х рр. У другій половині 1970-х років згідно соціологічних опитувань лише третина свідків Єгови була впевнена в істинності інтерпретації Біблії Бруклінським центром. Проте лише 10,6% віруючих вважали, що бруклінське віровчення "дає вичерпні і задовольняючі відповіді про сенс буття і доля людини". 44,6% опитаних вважали єговістське віровчення істинним, тому що воно "обіцяє вічне життя на землі". 13,7% істинність своєї релігії бачили в тому, що "серед єдиновірців панує любов, єдність, взаєморозуміння"⁵⁹. Таким чином, ми бачимо, що віровчення єговізму притягувало багатьох осіб, тому що вони дуже хотіли вічно жити.

Жителька с.Чукнів, член організації адвентистів сьомого дня Є.Семенчук заявила, що "стала вірити в бога тому, що задумалася над суттю людського буття. Дуже мені боязко помирати, а я хочу вічно жити. А для вічного життя потрібна щира віра в бога"⁶⁰. Загалом можна говорити, що страх перед смертю був спонукальною силою в наближенні до віри багатьох людей. В багатьох він був настільки сильним, що визначав дії людей у різних сферах людського життя, про що писав З.Фрейд, особливо у своїх пізніх працях. В радянський час, коли ослабли інші мотиви, що спонукали до релігійного життя, мотив страху перед смертю не втратив своєї актуальності. Для багатьох людей він виявлявся сильнішим, ніж радянська атеїстична пропаганда, репресії чи статус "неповноцінної" з точки зору радянської ідеології особи.

Існували й інші мотиви релігійності. В.Дашевський, В.Чернін та Є.Яглом відзначали, що єврейське релігійне відродження 1970-х рр. в СРСР було пов'язане на перших порах з єврейським національним відродженням. Переломним моментом стала війна 1967 р. Ізраїлю з Єгиптом, Сирією та Йорданією. Після довгої пропагандистської антиізраїльської компанії спостерігався ріст антисемітизму і одночасно в середовищі радянських євреїв, особливо молоді, – ріст протиізраїльських настроїв. Більшість перших викладачів івриту, осіб, які вивчали Тору, вийшло із правозахисного руху. Свою відкриту прихильність до іудаїзму могли демонструвати як правило особи, які позбулися певною мірою

страху перед радянськими каральними органами⁶¹. Сприяла розвитку релігійності й еміграційна політика в СРСР. Здобувши відмову на виїзд в Ізраїль, а часто втративши роботу і свій соціальний статус, людина починала цікавитися релігійною філософією, звичаями. Сприяло відродженню релігійності й розповсюдженню івриту. Багато євреїв через нього відкривала для себе багатий духовний світ⁶². В цьому випадку на зростання релігійності мали вплив міжнародні події і реакція на них СРСР.

Специфічна мотивація була притаманна для представників окремих релігійних течій. М. Шахнович щодо іудеїв зазначав: "У деяких віруючих від всієї їх релігії залишилося лише бажання за допомогою її не загубити "зв'язку з дідами і батьками". Люди вірять, що цей зв'язок буде збережений за допомогою похоронного культу. Це найбільш стійкий пережиток дуже давніх вірувань та обрядів"⁶³. Для іудаїзму, як для багатьох інших релігій, притаманна була віра в безсмертну душу. Вони вважали, що після смерті вона цікавиться долями живих родичів – допомагає їм чи мстить за образи. У віруючих іудеїв існував звичай плакати на могилах померлих і вимолювати в них допомогу. Існували навіть спеціальні молитви – тхіні⁶⁴.

Для більшості віруючих притаманним було поєднання кількох мотивів. Британський дослідник психології релігії С. Спінкс підкреслює, що на запитання "Чому людина молиться?" не можна давати відповідь, яка включає лише один мотив. Молільник психологічно включає не лише сенс матеріальної потреби, але він включає й психічний голод вищої форми життя⁶⁵. Спроба покращити людське життя є одним з мотивів всіх форм молитви. Молитва психологічно є одним з аспектів душевної потреби повноти⁶⁶. Подібної думки дотримувався Ф. Гейлер, який наголошував, що голодний пігмей, який просить їжі, містик, захоплений величчю і красою безмежного Бога, християнин, що просить про відпущення гріхів і запевнення про спасіння – всі вони шукають підтвердження і наповнення їхньої реалізації життя⁶⁷.

Загалом можна говорити, що невіруюча людина наворачалася до релігії, коли вона переживала духовний конфлікт особистості, втрачала колишні ціннісні орієнтації і шукали нові світоглядні орієнтири. Будучи незадоволена собою і оточуючим світом, вона зверталася до Бога. Віра в нього для цієї людини була джерелом "правильного" праведного життя, душевного спокою, спасінням від гріха і т.д.

Комплексне бачення різного роду мотивів релігійності ми можемо отримати з таблиць, складених на основі соціологічних опитувань, які подані нижче. Опитування 325 віруючих у 1960-і рр. щодо причин і умов релігійності дали наступні результати⁶⁸.

Зміст відповідей	Кількість віруючих	У %
1. Виховання батьків	198	60,92
2. Прищеплена в дитинстві віра погасла, але потім знову ожила під впливом війни, особистого горя та життєвих знегод	34	10,45
3. Війна, особисте горе та життєві знегоди	52	16,01
4. Релігійна пропаганда	29	8,94
5. Церковне мистецтво	5	1,54
6. Шукання істини	2	0,61
7. Благодійність релігійників	2	0,61
8. Старість і самотність	2	0,61
9. Інші причини	1	0,31

Як бачимо з даних цієї таблиці більшість опитаних віруючих особисту релігійність пов'язували з батьківським вихованням (понад 60%). Значним, понад четверть, було число тих, хто мотиви навернення до Бога чи відродження релігійності пов'язував з особистими незгодами та горем.

Наближені до даних цього дослідження також є цифри дослідження (1960-і рр.), яке охоплювало 116 віруючих робітників (47 православних, 69 баптистів). Тут мова йшла про чинники, що сприяють збереженню релігійності. Релігійне виховання таким чинником назвали 49,1% віруючих, незгоди, горе і т.п. – 27,8%, релігійну агітацію – 13%, матеріальні труднощі і благонадійність віруючих – 8,9%⁶⁹.

Згідно даних опитувань 1344 віруючих (1960-і роки), здійснених відділом атеїзму Інституту філософії Академії наук УРСР, суто релігійні ідеї – віра у всемогутність Бога, обіцяння загробного життя – привертають до Церкви чи секти близько 20,4% опитаних. Сподівалися здобути "доброчесну" мораль, втіху в горі або зазнали впливу релігійних обрядів, співу, живопису – 36,4%. Не знаходили у релігії нічого привабливого або не змогли це визначити, ставили 43,2% опитаних⁷⁰. Як бачимо дані цього дослідження в багатьох моментах різко розходяться з попереднім. Причиною було очевидно те, що в анкетах ставилися різні запитання. Відрізнявся і склад опитуваних як за ступенем релігійності, так і за конфесійною приналежністю.

Автори вищезгаданої книги "Современный верующий" у 1960-і рр. провели опитування серед віруючих про мотиви їх релігійності, вирізняючи конфесійну приналежність, ступінь релігійності, вік та освіту. Результати аналізу цих матеріалів відбито в поданій нижче таблиці⁷¹ (див. додаток 1).

Згідно цього опитування, відсоток осіб, які апелювали до традиції серед православних, був у кілька разів вищим, ніж серед баптистів і навпаки, якщо це стосувалося чисто релігійних мотивів. Недоліком цього дослідження було те, що воно охоплювало невелике число віруючих, і через те була велика вірогідність, що дані, отримані в результаті його, можуть не співвідноситися з реальною ситуацією щодо релігійності населення.

У 1980-і рр. відсоткове співвідношення відповідей щодо мотивів релігійності зміщується. Число тих, хто називає релігійне виховання мотивом їхньої релігійності, зростає. У 1983 р. відділ наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР провів дослідження на території Івано-Франківщини. Віруючим ставилося питання: "Що привело Вас до релігії?". Отримані відповіді відображені в даній таблиці⁷²:

№№ пп	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		Число відповідей	У %	Число відповідей	У %
1.	Релігійне виховання в сім'ї	501	86,2	1794	94,7
2.	Спілкування з віруючими людьми	17	2,9	24	1,3
3.	Особисте горе, хвороба	12	2,1	15	0,8
4.	Несправедливість	4	0,7	11	0,6
5.	Самотність в біді, особистім горі	7	1,2	8	0,4
6.	Пошук правильної відповіді на життєві питання	9	1,5	6	0,3
7.	Вплив служителів культу	2	0,4	3	0,2
8.	Відвідування церкви (молитовного будинку)	6	1,0	26	1,3
9.	Участь в релігійних обрядах	23	4,0	8	0,4
	Всього	581	100	1895	100

Це опитування показало, що серед віруючих число осіб, які зазнали релігійного виховання, було дещо більшим, ніж у групі осіб, що коливалися. Слід також відзначити, що дані цього дослідження мають специфічний регіональний відбиток. На Івано-Франківщині частка віруючих щодо решти населення була значно більшою, ніж в більшості областей УРСР. Релігійному вихованню тут навіть в радянські часи батьки приділяли набагато більше уваги, ніж скажімо в східних, південних чи центральних регіонах України.

Інтерес являє собою й детальний розгляд опитувань віруючих, що належали до окремих течій. Згідно соціологічних досліджень АН УРСР

на Закарпатті та Івано-Франківщині 31,8% свідків Єгови стали членами релігійної організації завдяки пропаганді проповідників, 18,6% – внаслідок пошуків "істинної віри", 17,7% – в результаті сімейного виховання, 14,1% намагались знайти втіху при душевних травмах, 7% – внаслідок читання релігійної літератури і 10,6% – відмовились давати відповіді. Дослідження кафедри наукового атеїзму Львівського університету І. Франка на Львівщині свідчать, що близько 60% свідків Єгови стали членами єговістських громад в результаті вербувань і пошуків "істинної віри", на 28–30% вплинуло сімейне виховання⁷³. З опитувань серед свідків Єгови, які наведені в брошурі Є.Дороша, випливало, що 52% віруючим допомогли "знайти Бога" родичі, 28% – життєві труднощі та психологічні травми, 12% – сприяли специфічні умови (ув'язнення та ін.), близькі, сусіди, 8% – не усвідомлювали причин⁷⁴. Ще раз зауважимо, що віруючі не завжди адекватно усвідомлювали характер своєї релігійності. Крім того, релігійність не могла формуватися лише під впливом одного фактора, тому можна говорити лише про провідний фактор.

Не всі віруючі могли правильно відповісти на причини їх релігійності, оскільки не всі питання, які містились в анкеті, відповідали їхнім уявленням. Білоруські соціологи відзначали, що 80% опитаних баптистів (1960-і рр.) дали таку відповідь: щодо причин релігійності: "Не я до бога прийшов, а бог мене покликав"⁷⁵. Як правило радянські анкети такої відповіді не передбачали, тому віруючий вибирав іншу, що не адекватно відображала релігійне світобачення віруючого. Це стосується й інших відповідей.

Багато віруючих, відповідаючи на запитання соціологічних анкет, часто давали такі відповіді, які могли значно відрізнятись від тих, які б вони давали у середовищі віруючих. Як приклад останніх відповідей наводимо ті, які звучали в Одеській автономній громаді ЄХБ (1979 р.). Тут, після початку (молитви–подяки й індивідуальних прохань до Бога) піднялася жінка і сказавши, що людина щось завжди робить з певною метою, стала запитувати:

"– Ось ти, сестра, скажи, навіщо ти прийшла сьогодні на зібрання?"

Відповідь: "Для того, щоб послухати слово бже"

" А ти брат?"

Відповідь: "Щоб знайти спасіння"

" А ти, сестра?"

Відповідь: "Щоб поспілкуватись із святими"

" А ти, брат?"

Відповідь: Тільки тут я можу поспілкуватись із святим" і т.д. і т.п.⁷⁶

Як бачимо з цього діалогу подібні відповіді не містилися в анкетах радянських дослідників. Самий марксистський матеріалістичний підхід до релігії ставав на перешкоді проведенню більш точних досліджень.

Важливим для вивчення мотивації релігійності віруючих є бачення того, що віруючі позитивного бачать в релігії. Воно дозволяє пролити більше світла на реальну мотивацію релігійності віруючих. Відповіді 325 віруючих на запитання: "Що хорошого ви бачите в релігії?" дали наступні результати (опитування здійсненні в 1960 рр.)⁷⁷.

Зміст відповідей	Кількість віруючих	У %
1. Моральна сторона	86	26,47
2. "Спасіння душі"	71	21,84
3. Розрада	63	19,38
4. Задоволення естетичних потреб	20	6,15
5. Ні хороше, ні погане	19	5,85
6. Нічого хорошого	23	7,07
7. "А що коли все-таки бог існує?"	6	1,85
8. Відповіді не одержано	37	11,39

Як показують дані таблиці у релігійній свідомості віруючих емоційно-культові елементи переважали раціональні.

Інше опитування наводиться в книзі Є.Дулумана, Б.Лобовика, В.Танчера "Сучасний віруючий". З опитаних 380 осіб елементи традиційних богословських доказів вибрали 93, відповіді "Бог від недоумения" – 25, "Віра в Бога веде до спасіння душі" – 89, "Вірю словам священика" – 50, "Про Бога говорилося в Біблії" – 17, "Вірю і все" – 35, не дали конкретної відповіді – 61 осіб⁷⁸. Хоча питання тут сформульовано по-іншому, загалом воно не заперечує вищезгадане опитування.

Важливим для нас є порівняти дослідження, здійснене в 1960-і роки, з тими, що проводилися у 1980-і роки. Соціологічні дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР у 1983 р. на Івано-Франківщині включали таке питання: "Що Вас, як віруючу людину, більш за все приваблює в релігії". Були отримані наступні відповіді⁷⁹:

№№ пп	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		Число відповідей	У %	Число відповідей	У %
1.	Обіцянка вічного життя в раю	14	2,3	288	14,5
2.	Висока мораль	93	15,2	414	20,8
3.	Віра в заступництво бога	24	4,0	435	21,8
4.	Релігійне мистецтво (музика,	37	6,1	46	2,3

	спів, архітектура та ін)				
5.	Релігійні проповіді	26	4,3	126	6,3
6.	Утіха	7	1,2	28	1,4
7.	Свята та обряди	318	52,6	589	29,6
8.	Ніщо не приваблює	80	13,1	55	2,8
9.	Інше (вказіть, що)	7	1,2	11	0,5
	Всього	606	100	1992	100

Дані цього дослідження свідчать, що віруючі вибирали в основному відповіді, пов'язані з вірою в заступництво Бога, обіцянку вічного життя в раю, релігійними святами, мораллю, пов'язаною з релігією.

Слід також додати, що дослідження проведене у 1983 р. на Івано-Франківщині, дозволяє зробити аналіз відмінностей поглядів між віруючими і тими особами, що вагалися. Останні у відповідях на запитання "Що Вас, як віруючу людину, більш за все приваблює в релігії?" частіше надавали перевагу релігійному мистецтву, святам та обрядам ніж віруючі. Віруючі люди частіше акцентували увагу на вічному життю в раю, високій релігійній моралі, вірі в заступництво Бога тощо, тобто тим елементам, які передбачають присутність певного ступеня віри.

За більшістю відповідей дані досліджень, проведених в 1960-і та 1980-і роки, не сильно відрізнялися. Чисельні відмінності у відповідях на окремі питання були викликані переважно іншими формулюваннями відповідей, а також багатьма відмінностями у змісті запитань. Найбільша різниця полягала у відповідях: "розрада", "утіха". У 1960-і роки число тих, що акцентували на цьому увагу було значно більше, ніж у 1980-і. Очевидно, що покращення матеріально-побутових умов тощо сприяло цьому.

Важливим для нас є також дослідження в цьому напрямку, які робили акцент на конфесійних відмінностях. Соціологічні дослідження відділу атеїзму Інституту філософії АН УРСР виявили такі результати щодо привабливості релігії, отримані в результаті опитування віруючих, що належали до трьох релігійних течій⁸⁰:

Що приваблює в релігії?	Православні	Баптисти	Свідки Єгови	Разом
Кількість опитаних	867	199	174	1240
Віра у всемогутнього Бога	20	12	92	124
Обіцянка безсмертя	27	39	96	162
Релігійна втіха	81	9	7	97
"Доброчесна" мораль	130	70	20	220
Обрядовість	33	9	3	45
Ніщо не приваблює	178	6	2	186

Невизначена відповідь	119	3	2	124
Не знає	27	1	–	28
Не відповідає	252	50	23	325

Як бачимо з цього дослідження відповідь, яка передбачала віру у всемогутнього Бога, вибрало більше половини опитаних свідків Єгови і трохи більше ніж 2% православних та близько 6% баптистів. Обіцянку безсмертя вибрали більше половини свідків Єгови та близько 19% баптистів та менше 3% православних. Православні і баптисти більше, ніж свідки Єгови приділяли уваги добродішній моралі: 130 із 867, баптисти – 70 із 199, тоді як свідки Єгови – 20 із 174.

Слід відзначити, що основна маса опитаних осіб проживала в селах, де релігійні традиції були вкорінені більш, ніж в містах. У містах поширеними були більше в загальній масі "вистраждані" мотиви навернення в лоно релігії.

Важливим для вивчення мотивації релігійності є мотивація здійснення окремих релігійних дій – відвідування храмів, обрядова активність, святкування релігійних свят тощо. Значна частина людей у регіонах, де проживало багато віруючих, ходила до храмів під впливом оточення. Тому відповідаючи на питання про причини відвідування церкви, багато людей давали такі типові відповіді: "До церкви ходжу тому, що ходять мої сусіди, а не піти – значить будуть казати, що відступила від бога"; "До церкви ходжу, але більше через бажання не бути осміяним релігійними людьми, ніж через релігійні переконання" тощо⁸¹. У. Шустер, лист якої в 1960 р. опублікувала "Черкаська правда", так мотивувала свою колишню релігійність: "Я продовжувала ходити в синагогу, соромлячись старих людей, що вони скажуть про мене, якщо я перестану відвідувати її"⁸². Вплив оточуючих людей на таких людей виявлявся сильнішим ніж власні бажання чи прагнення.

В інформаційному звіті уповноваженого в справах РПЦ за перший квартал 1946 р. вказується, що причини відвідування молоддю церков наступні: 1) відвідування під впливом батьків; 2) прагнення внаслідок зацікавленості обстановкою, співом хору тощо; 3) тому що більше немає куди піти⁸³. Вінчання молоді пояснювалося такими причинами: 1) спонуканням батьків; 2) наявністю співчуваючих вірі; 3) зацікавлених церковною обрядовістю⁸⁴. Як бачимо ці уявлення чиновників значною мірою схематичні і не повністю відповідають дійсності.

Багато людей мотивували, що відвідування богослужінь було важливим моментом посилення їхньої релігійності. Їх комплексна дія: естетична, повчальна, містична тощо, справляли неабиякий вплив на віруючих. Одна з послідовниць ЄХБ так відзначала роль богослужінь в її

житті: "В молитовному зібранні я отримую зарядку сили і ще більшої віри в бога. Подібно до того, як лампочка ліхтаря живиться від батарейки, і постійно вона губить енергію, вимагає нової зарядки, так і ми. Пройде тиждень, і ми вимагаємо нової зарядки. Тиждень ми займаємось світською справою, роботою, ми якби цілком поглинуті оточуючим нас, а в день зібрання знову зарядимся, віра посилиться в нас"⁸⁵. Віруюча АСД Наталія Г., пенсіонерка, так пояснювала своє захоплення релігією: "До 1964 року я була невіруюча людина. Одного разу на прогулянці до мене підсіла одна жінка, також пенсіонерка, яка після короткої бесіди запропонувала мені разом відвідати молитовний будинок. Там мені спочатку сподобалася досить цікава обстановка і взаємини між людьми. А коли прослухала проповіді, то переконалася, що це і є те, чого мені зараз не вистачає. З великим задоволенням іду в молитовний будинок, щоб ще раз і ще раз прослухати проповіді, в яких постійно наголошується на тому, що люди не повинні робити зла один одному, повинні жити побратерському, поважати один одного, допомагати у всьому. З нетерпінням чекаю, коли життя на землі буде раєм"⁸⁶. Подібна аргументація була притаманна для багатьох членів протестантських громад. Її можна було знайти і на сторінках релігійної літератури і почути в релігійних проповідях.

Важливими у вивченні релігійної мотивації є мотиви віруючих для здійснення таких обрядів як хрещення, вінчання та поховальний релігійний обряд. Невіруюча робітниця К., яка хрестила дітей, не витримавши напору віруючої матері, так пояснювала свої дії: "Ну що тут особливого. Ми не віримо в бога, а їй від цього приємно. Вона вже стара, та й за дітьми буде краще дивитися. Загрожувала, що якщо діти будуть нехрещені, то навіть не підійде до них"⁸⁷.

В с.Маниківцях (Хмельницька область) з 89 опитаних молодих батьків, що хрестили дітей у костьолі, на запитання про мотиви хрещення відповіли: "Зробили це по традиції" (38 чол.); "Тому, що хрестять інші" (32 чол.); "Під наполяганням батьків" (12 чол.) і лише 7 заявили: "Тому, що віримо в Бога"⁸⁸.

Проблему дотримання населенням релігійної обрядовості яскраво висвітлює соціологічне дослідження Вінницької обласної організації товариства "Знання" у ряді районів області. На запитання анонімної анкети "Чому ви охрестили свою дитину?" 25,17% опитаних (74 особи) послались на віру в Бога; 20,41% (60 осіб) послались на міркування морального плану, батьківські почуття. Вони вважали, що хрещення гарантує їхнім дітям здоров'я та щастя; релігійна мотивація у них була вагомо ослаблена. 26,87% (79 осіб) здійснили обряд внаслідок звички та традиції. Для них притаманні були заяви такого типу: "Так вже повелося:

діди та батьки наші хрестили дітей і ми хрестимо. Цей звичай не нами запроваджений, тож не нам його й скасовувати". 9,18% (27 осіб) хрестили своїх дітей, не бажаючи виділятися. Деякі з них зазначали "всі так роблять". 11,91% опитаних (35 осіб) діяли під тиском батьків чи близьких родичів, 4,08% (12 осіб) приваблював сам обряд, 2,38% (12 осіб) – ухилились від відповіді⁸⁹. Число осіб, які мотивували здійснення обряду хрещення релігійними переконаннями, було значно меншим порівняно із здійсненням інших обрядів.

Мотивація здійснення церковного обряду поховання теж відбиті в соціологічних дослідженнях Вінницької обласної організації товариства "Знання". З 309 опитаних людей 21,04% мотивували свою поведінку релігійними переконаннями. До них можна додати 28% тих, які вважали, що такий обряд визначить подальшу долю небіжчика. 25,52% виконували волю померлого і не бажали відступати від традицій. 11,65% здійснили даний акт під впливом родичів, 8,42% – щоб уникнути осуду з боку знайомих та сусідів, 3,25% заявили, що їм подобається ритуал і 2,28% ухилились від відповіді⁹⁰.

З 93 опитаних віруючих, що здійснили обряд вінчання, 45,16% спонукала віра в Бога; 19,34% вважали, що вінчання сприятиме формуванню міцної сім'ї і унеможливуватиме чвари; 17,2% зазначали прив'язаність до традиції; 14% виконували волю батьків; 4,3% приваблювала естетична сторона обряду⁹¹. А загалом на Вінниччині обряд вінчання на той період становив менше 1,5% від загальної кількості шлюбів⁹². Отже відсоток осіб, які здійснили цей обряд згідно своїх релігійних переконань, був значно вищим ніж той, що характерний для тих осіб, які здійснювали обряд вінчання та поховання за релігійним обрядом.

Мотиви участі в релігійних обрядах соціологічне дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР, здійснене у 1983 р. на Івано-Франківщині, відображає наступним чином⁹³:

№№ пп	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		число відпо- відей	%	число відпо- відей	%
1.	Визнаю силу таїнств	7	1,3	197	10,6
2.	Здійснення обряду заспокоює душу, відпускає гріхи	15	2,8	381	20,7
3.	Приваблює емоційність,	49	9,0	81	4,4

	урочистість, пишність				
4.	Притримуюсь традицій	465	85,5	11,71	64,2
5.	Інші мотиви	8	1,4	2	0,1
	Всього	544	100	1832	100

Як показують дані цього дослідження понад 64% опитаних вибрало відповідь з посиленням на традицію. Суто релігійні та психологічні мотиви разом були включені менш ніж у третину відповідей. Слід відзначити, що подібна ситуація була зумовлена і місцевим чинником. Вплив традицій на свідомість і поведінку людей на Івано-Франківщині як і Західній Україні загалом був вищим, ніж в інших областях УРСР.

Певна подібність у відповідях як щодо обрядової активності, так і відвідування храмів, існувала і щодо святкування релігійних свят. Першокурсникам Слов'янського педагогічного інституту були роздані 210 анонімних анкет, в яких вказувалося питання: "Які релігійні свята відзначаються у вашій сім'ї?". На запитання 100 студентів (47,6%) відповіли, що в їхніх сім'ях святкуються не лише радянські свята, а й релігійні. 92 студенти (43,8%) назвали не більше трьох свят: Різдво, Великдень, Трійця та деякі інші. Відповіді студентів показали, що їхні батьки погано обізнані із релігійним змістом і походженням цих свят, і відзначають їх під впливом оточення – рідних, родичів, сусідів. Студенти, які вказали, що їх батьки вважають себе невіруючими, зазначали: "Великдень у нашій сім'ї відзначають тому, що в цей день до нас завжди приїжджає бабуся і мої батьки не хочуть робити їй прикрість"⁹⁴, "На Різдво і Великдень до нас приходять сусіди або ми йдемо до них. Маємо на меті повеселитися, зустрітися, але аж ніяк не з релігійних мотивів"⁹⁵.

І лише 18 (8,6%) опитаних студентів зазначили, що мають не лише віруючих родичів, а й батьків. Ці студенти перелічили більшість дванадесятих свят, які святкувала їх родина, а також свята, призначені окремим святом, і храмові дні. Вони вважали себе невіруючими, проте їх приваблював зовнішній бік свят. Так, одна із студенток зазначала: "В сім'ї відзначають великдень, трійцю та інші свята. А мені це подобається. Хіба шкідливо їсти смачну паску або прибирати кімнату зеленою травицею?"⁹⁶.

Опитування 583 православних віруючих на Вінниччині товариством "Знання" у 1980-і рр. щодо причин святкування релігійних свят дало такі результати: лише 16,3% опитаних заявили, що їх до цього акту штовхала віра в Бога; 29,85% зазначили, що віддавали данину традиції; для 25,22% – ці події були приводом для зустрічей з родичами та друзями, відпочинку, гулянки; 15,43% пояснювали тиском з боку батьків і бажанням уникнути осуду з боку сусідів та рідних; 11,15% заявили про те, що їм подобається святкова атмосфера⁹⁷. Таким чином дане опитування показало, що число

тих, які вибрали відповідь, яка передбачала віру в Бога, становило лише більше 16%, тоді як відповіді з посиланням на традицію, тиск оточення, бажання розважитися становили понад 76%.

В дослідженні релігійної мотивації значний інтерес становить і ставлення віруючих до релігійних реліквій, атрибутів тощо. В цьому контексті найкраще можна простежити ставлення до ікон. Так, в с.Зяньківцях Хмельницької області 127 опитаних жінок на питання про мотиви зберігання ікон в будинках відповіли: "Зберігаємо по традиції" (976 відповідей) і лише 28 заявили: "Віримо в Бога"⁹⁸. Відсоток відповідей з посиланням на традицію був більшим в центральних та південно-східних регіонах і значно меншим в західних.

Мотивація вивчення релігійності буде неповною, якщо не враховувати хоча побіжно мотивацію відходу від неї. Так, колгоспниця М. (с.Нова Слобода Буринського району Сумської області, 1910 р. народження, малописьменна, православна) зазначала: "Після війни моя віра сильно похитнулася, бо пережила багато горя, зневірилася у божій допомозі. Коли фашисти зайняли село, то спалили багато хат, в тому числі й мою. Почала будувати нову. Потім окупанти вдруге спалили хату і знову довелося будувати. На моєму утриманні тоді була стара мати і чотирирічна донька. Зараз живу добре, тому, що дочка працює і від колгоспу велика допомога і увага, а не тому, що існує якийсь бог". Жителька с.Слобідка Гоцанського району Ровенської області Т., яка була віруючою до 1962 р., зазнала невдач у сімейному житті. Перший чоловік залишив її з малою дитиною, а вийшовши заміж за другого, вона стала матір'ю ще трьом дітям. Невдовзі він помер. Т. заявляла: "Бога нема. Якби він існував, то не став би так сильно карати. Нехай я грішниця, але немовля, якому всього 6 місяців, не встигло ще нагрішити. За що ж він і цю дитину карає? Коли б не люди, не знаю, як і жила б далі: хата розвалилася, а в мене четверо дітей. Спасибі товаришам чоловіка, які після роботи і у вихідні збудували нам дім. Все це допомогло мені переконатися, що ніякого бога немає"⁹⁹. Мельничук (44 роки) в 1945 р. виключена з громади ЄХБ, колишня п'ятидесятниця заявляла: "Я була віруючою і просила бога, щоб мій чоловік прийшов додому здоровий, але оскільки чоловік прийшов додому інвалідом без ноги, бог мене покарав, то я йому більше не вірю"¹⁰⁰. Як ми бачимо ті ж самі причини могли як спонукати виникнення та посилення релігійності, так і сприяти відходу від релігії. Очевидно, що основна причина реакції на них була прихована в самій людині, її психологічній структурі, здатності приймати виклики зовнішнього світу.

24,58% опитаних іудеїв пояснили свій розрив з релігією пережитим під час війни¹⁰¹. Ряд колишніх віруючих євреїв, що проживали в

Закарпатті, так мотивували свій відхід від релігії: "Коли загубив дружину і дітей в концтаборі" (лікар В., 60 р.), "Як дізнався про звірства гітлерівців в Освенцімі" (товарознавець К., 44 р.), "Коли був в таборі і загубив всіх близьких" (адвокат Л., 39 р.)¹⁰². Подібна мотивація не була поширеною. Загалом більшість віруючих серед мотивів відходу від релігії вважали втрату віри в Бога, розчарування в священнослужителях, вплив антирелігійної пропаганди тощо.

Слід відзначити, що мотиви відходу віруючих від релігії, на які вони вказували, не завжди співвідносилися з реальними причинами. О. Дем'янов справедливо вказував: "Як правило, багато згадують лише привід, який сприяв розриву з громадою віруючих, ті ж фактори, під впливом яких впродовж ряду років відбувалося приховане визрівання нових ідей, уявлень, потреб й інтересів і які є визначальними в даному процесі, багато не називало чи ставило в один ряд з іншими, другорядними факторами"¹⁰³. Подібні слова можна застосувати і щодо приходу в лоно релігії

Підсумовуючи, зазначимо, що в мотивації релігійності віруючих була присутня ціла низка головних мотивів. Найбільш значними серед них було посилення на традицію, релігійне виховання, вплив сім'ї та оточення, горе та негаразди, бажання духовно зростати за допомогою релігії, отримати спасіння, "вічне життя". Існували також мотиви пов'язані з естетичною та етичною стороною релігії тощо. Власне релігійна мотивація впродовж 1940 – 80-х рр. поступово витіснялася нерелігійною. У свідомості віруючих більше виявлялася потреба у задоволенні звичаїв і традицій ніж у здійсненні культових потреб. В цей період мало свою специфіку і співвідношення різних мотивів, що було зумовлено радянською атеїстичною пропагандою. Як правило остання була дієва в погашенні тих факторів релігійності, які можна було назвати раціональними. Проти тих, що базувалися на людських почуттях, релігійному досвіді, були похідними від впливу колективного неусвідомленого, вона була малоефективною. Для багатьох людей притаманним було існування кількох мотивів релігійності, різні мотиви переплітались і взаємовпливали. Часто віруючі не могли чітко визначити мотивацію своєї релігійності і плутали причину з наслідком.

Загалом наближення віруючих до релігії, як і їх відхід відбувався під впливом цілого комплексу причин, який часто називають поняттям "саме життя". Різні фактори функціонували у тісній взаємодії, доповнювали один одного; в різних людей на різних етапах життя, одні виступали головними, інші другорядними.

Чіткому визначенню мотивів релігійності перешкоджали і тодішні методологічні підходи до вивчення релігійності. Оскільки згідно з

марксистською доктриною релігія являла собою лише одну із складових надбудови, то відповідним чином формулювалися запитання, що ускладнювали правильність відповідей.

¹ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – М.: Мысль, 1966. – 247 с.

² Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий: Социально-психологический очерк. – М.: Политиздат, 1970. – 176 с.

³ Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления: Социально-психологический анализ. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 184 с.

⁴ Лобовик Б.О. Релігійні погляди, почуття, покоління. – К.: Політвидав України, 1970. – 84 с.

⁵ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – К.: Політвидав України, 1968. – 56 с.

⁶ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К.: Наук. думка, 1987. – 118 с.

⁷ Яроцкий П.Л. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К.: Наук. думка, 1979. – 303 с.; його ж. Эволюция современного иеговизма. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 143 с.

⁸ Див.: Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий: Социально-психологический очерк. – С.70.

⁹ Писманик М.Г. Личность и религия. – М.: Наука, 1976. – С.50-51.

¹⁰ Сафронов Ю.Н. Общественное мнение и религиозные традиции. – М.: Мысль, 1970. – С.95.

¹¹ Там само.

¹² Демьянов А.И. Назв. праця. – С.154.

¹³ Танчер В.К. Религиозные пережитки и их преодоление. – К.: Политиздат Украины, 1979. – С.39.

¹⁴ Марешаль С. Избранные атеистические произведения. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – С.202-203.

¹⁵ Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. М.Д.Коротков. – С.148-149.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк. 106; 61.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду. – С.144.

¹⁹ Там само.

²⁰ Див.: Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб: "Андреев и сыновья", 1993. – С.52-53.

²¹ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.17.

- ²² Подоляк В.А. Учет специфики современной религиозной обрядности при проведении атеистической работы // Вопросы атеизма. – Вып. 21. – К., 1985. – С.90.
- ²³ Дарманський П.Ф. За іконостасами вівтарів. – К.: Політвидав, 1989. – С.165.
- ²⁴ Лобовик Б. Назв. праця. – С.74.
- ²⁵ Поліщук Ю.Д. Специфіка релігійності сучасного віруючого і фактори її подолання: Дис. канд. філос. наук / АН УРСР. Ін-т філософії. – К., 1993. – Арк.114.
- ²⁶ Там само. – Арк.110.
- ²⁷ Цит. за: Букин В.Р. Психология верующих и атеистическое воспитание. – М.: Мысль, 1969. – С.149.
- ²⁸ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.17.
- ²⁹ Клибанов А.М. Религиозное сектанство и современность (Социологические и исторические очерки). – М.: Наука, 1969. – С.96.
- ³⁰ Шахнович М.И. Закат иудейской религии. – Л.: Лениздат, 1965. – С.222.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1642. – Арк.12.
- ³² Там само.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.6.
- ³⁴ Свободний П.П. Деякі психологічні особливості сучасного віруючого // Питання атеїзму. – Вип. 8. – К., 1972. – С.105.
- ³⁵ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.17.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.76.
- ³⁷ Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду / АН УРСР. Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1973. – С.84-85.
- ³⁸ Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа). – М.: Политиздат, 1974. – С.214.
- ³⁹ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.29.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.422. – Арк.2.
- ⁴¹ Там само. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк.95.
- ⁴² Там само. – Арк.96.
- ⁴³ Дорош Є.К. Ревнителі Єгови: Віруючі та атеїстична пропаганда. – Донецьк: Донбас, 1972. – С.44.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Будов А. Религиозные иллюзии на пороге жизни: Христианские секты сегодня. Домашняя религиозная "педагогика". Верующие подростки в семье и школе. Атеистическое воспитание: комплексный подход. – М.: Молодая гвардия, 1980. – С.69.
- ⁴⁶ Малахова И.А. Анатомия религиозной веры. – М.: Политиздат, 1980. – С.22.
- ⁴⁷ Грекова И. Кафедра // Новый мир. – 1978. – №9. – С.151.
- ⁴⁸ Єленський В. Українська іудаїка // Людина і світ. – 1991. – №6. – С.44-45.
- ⁴⁹ Там само. – С.45-46.

- ⁵⁰ Єришев А.О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). – К.:Наук. думка, 1967. – С.156.
- ⁵¹ Там само. – С.150.
- ⁵² Калашников М. Молодое поколение и религия: опыт конкретно-социального и социально-психологического исследования. – [Пермь]: Пермское книжн. изд-во, 1977. – С.196.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1572. – Арк.20.
- ⁵⁴ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.16.
- ⁵⁵ Рассел Б. Почему я не христианин. – М.: Политиздат, 1987. – С.111.
- ⁵⁶ Мельник В.І. П'ятидесятництво: нові тенденції / Т-во "Знання УРСР". – К., 1988. – С.22.
- ⁵⁷ Танчер В.К. Некоторые вопросы методики конкретных социологических исследований современных религиозных пережитков / О-во "Знание УССР". – К., 1965. – С.23.
- ⁵⁸ Пугач І.Д. "Свідки Єгови" та особливості їх атеїстичного виховання / Т-во "Знання УРСР". – К., 1973. – С.22.
- ⁵⁹ Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. – С.112; його ж. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – С.234.
- ⁶⁰ Поліщук Ю.Д. Назв. праця. – Арк.102.
- ⁶¹ Дашевский В., Чернин В., Яглом Е. Иудаизм в СССР // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С.461.
- ⁶² Там само. – С.462.
- ⁶³ Шахнович М.И. Назв. праця. – С.224.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Spinks S. Psychology and Religion: An Introduction to contemporary views. – London: Methuen and Co LTD, 1963. – P.119.
- ⁶⁶ Op. sit. – P.120.
- ⁶⁷ Op. sit. – P.119-120.
- ⁶⁸ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.18.
- ⁶⁹ Лисенко Ю.К. Як це починається... (Віруючий і причини його релігійності) /Т-во "Знання УРСР. – К., 1969. – С.24.
- ⁷⁰ Свободний П.П. Людські почуття і релігійна віра. – С.17-18.
- ⁷¹ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Назв. праця. – С.72.
- ⁷² Москалец В.П. Назв. праця. – С.63.
- ⁷³ Куц М. Єговізм без маски. – Львів: Каменярь, 1969. – С.141.
- ⁷⁴ Дорош Є. Назв. праця. – С.16.
- ⁷⁵ Угринович Д.М. Психология религии. – М.:Политиздат, 1986. – С.256.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.128. – Арк.113; Там само. – Спр.129. – Арк.102.
- ⁷⁷ Свободний Л. Людські почуття і релігійна віра. – С.16.
- ⁷⁸ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Назв. праця. – С.137.

- ⁷⁹ Москалец В. Назв. праця. – С.65.
- ⁸⁰ Устиненко В.П. Деїзм і сучасне релігійне обновленство / Т-во "Знання УРСР". – К., 1973. – С.36.
- ⁸¹ Горовий В.М. Релігійна обрядовість: тенденції змін і шляхи подолання / Т-во "Знання УРСР". – К., 1985. – С.15.
- ⁸² Шахнович М.И. Назв. праця. – С.223.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2845. – Арк.18.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Баптизм и баптисты (Социологический очерк) / АН Белорусской ССР. Ин-т философии и права; Ред. М.Я.Ленсу, Е.С.Прокошина. – Минск: Наука и техника, 1969. – С.209.
- ⁸⁶ Поліщук Ю.Д. Назв. праця. – Арк.111.
- ⁸⁷ Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання. Дис. ... канд. філос. наук / КДУ ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1966. – Арк.120.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.872. – Арк.17.
- ⁸⁹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання / Т-во "Знання УРСР". – К., 1988. – С.22-25.
- ⁹⁰ Там само. – С.23-24.
- ⁹¹ Там само. – С.22.
- ⁹² Там само. – С.24.
- ⁹³ Москалец В.П. Назв. праця. – С.66.
- ⁹⁴ Лисенко Ю.К. Назв. праця. – С.25.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. – С.24.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.872. – Арк.17.
- ⁹⁹ Свободний П.П. Деякі психологічні особливості сучасного віруючого // Питання атеїзму. – Вип. 8. – К., 1972. – С.106.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.8.
- ¹⁰¹ Эдельман А.И. Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР // Вопросы атеизма. – Вып. 13. – К., 1977. – С.103.
- ¹⁰² Эдельман А. Современность и иудаизм. – Ужгород: Карпаты, 1970. – С.24.
- ¹⁰³ Демьянов А.И. Назв. праця. – С.159.

Додаток до статті

№№ п/п	Мотиви релігійності	Загаль- на кіль- кість віру- ючих	Вік			Освіта			Віросповіданн я		Ступінь релігійності			Відвідує молитовні зібрання		
			до 30 років	30– 60 років	понад 60 років	не- має	1-4 кла- си	5-8 кла- сів	право- слав- ний	бап- тист	переко- наний вірую- чий	звичай- ний вірую- чий	вірую- чий, який коли	пос- тій- но	рід- ко	не від- ві- дую
1.	Релігія задо- вольняє запити розуму	5	–	3	2	–	4	1	2	3	2	3	–	2	2	1
2.	Релігія обіцяє спасіння душі"	18	–	6	12	4	11	3	3	15	12	4	2	12	5	1
3.	Релігія дає емоційне заспокоєння і насолоду"	14	1	7	6	3	7	4	7	7	4	6	4	8	5	1
4.	Релігія – шлях до мораль- ної доско- нальності"	5	–	2	3	–	5	–	1	4	4	1	–	4	1	–
5.	Вірять на усякий випадок"	10	–	5	5	4	6	–	6	4	5	3	2	5	5	–
6.	Посилання на традицію	44	–	22	22	9	27	8	34	10	2	6	36	2	28	14
	Всього	96	1	45	50	20	60	16	53	43	29	23	44	33	46	17